

آموزش عروض و قافیه از دریچه پرسش

دکتر روح‌الله دادی

تهران

۱۳۹۲

سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاهها (سمت)
مرکز تحقیق و توسعه علوم انسانی

سرشناسه: هادی سورمقی، روح‌الله، ۱۳۴۰-

عنوان و نام پدیدآور: آموزش عروض و قافیه از درجه پرش / روح‌الله هادی.

مشخصات نشر: تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاهها (سمت)، مرکز

تحقیق و توسعه علوم انسانی، ۱۳۹۲.

مشخصات ظاهری: شش، ۲۱۳ ص: جدول.

فروست: «سمت»؛ ۱۷۲۴. زبان و ادبیات فارسی؛ ۸۴.

شابک: ۹۷۸-۹۶۴-۵۳۰-۹۳۲-۷ ۱۰۵۰۰۰ ریال

وضعیت فهرست‌نویسی: فیبا

Roohollah Hadi. Teaching Rhyme and Meters
Through Questioning

یادداشت: پشت جلد به انگلیسی:

یادداشت: کتابنامه: ص. ۲۱۱-۲۱۳.

موضوع: عروض فارسی - پرشها و پاسخها (عالی)

موضوع: قافیه - پرشها و پاسخها (عالی)

موضوع: عروض فارسی - مسائل، تمرینها و غیره (عالی)

موضوع: قافیه - مسائل، تمرینها و غیره (عالی)

شناسه افزوده: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاهها (سمت)، مرکز تحقیق و توسعه

علوم انسانی.

رده‌بندی کنگره: ۱۳۹۲ ۵۲۸ / PIR ۳۵۵۵

رده‌بندی دیوبی: ۸۴۰/۴۱

شماره کتابشناسی ملی: ۳۳۵۸۵۷۳

سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاهها (سمت)

مرکز تحقیق و توسعه علوم انسانی

آموزش عروض و قافیه از درجه پرش

دکتر روح‌الله هادی (استادیار دانشگاه تهران)

چاپ اول: زمستان ۱۳۹۲

تعداد: ۱۰۰۰

حروفچینی و لیتوگرافی: «سمت»

چاپ و صحافی: سازمان چاپ و انتشارات وابسته به اوقاف و امور خیریه

قیمت: ۱۰۵۰۰۰ ریال. در این نوبت چاپ قیمت مذکور ثابت است و فروشندگان و عوامل

توزیع مجاز به تغییر آن نیستند.

نشانی ساختمان مرکزی: تهران، بزرگراه جلال آل احمد، غرب پل یادگار امام (ره)،

روبه‌روی پمپ گاز، کد پستی ۱۴۶۳۶، تلفن ۴۴۲۴۶۲۵۰-۲.

www.samt.ac.ir

info@samt.ac.ir

هر شخص حقیقی یا حقوقی که تمام یا قسمتی از این اثر را بدون اجازه ناشر یا مؤلف، نشر یا پخش یا عرضه یا تکثیر یا تجدید چاپ نماید، مورد پیگرد قانونی قرار خواهد گرفت.

سخن «سمت»

یکی از هدفهای مهم انقلاب فرهنگی، ایجاد دگرگونی اساسی در دروس علوم انسانی دانشگاهها بوده است و این امر مستلزم بازنگری منابع درسی موجود و تدوین منابع مبنایی و علمی معتبر و مستند با در نظر گرفتن دیدگاه اسلامی در مبنایی و مسائل این علوم است.

ستاد انقلاب فرهنگی در این زمینه گامهایی برداشته بود، اما اهمیت موضوع اقتضا می کرد که سازمانی مخصوص این کار تأسیس شود و شورای عالی انقلاب فرهنگی در تاریخ ۶۳/۱۲/۷ تأسیس «سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاهها» را، که به اختصار «سمت» نامیده می شود، تصویب کرد.

بنابراین، هدف سازمان این است که با استمداد از عنایت خداوند و همت و همکاری دانشمندان و استادان متعهد و دلسوز، به مطالعات و تحقیقات لازم بپردازد و در رشته های مختلف علوم انسانی به تألیف و ترجمه منابع درسی اصلی، فرعی و جنبی اقدام کند.

دشواری چنین کاری بر دانشمندان و صاحب نظران پوشیده نیست و به همین جهت مرحله کمال مطلوب آن باید به تدریج و پس از انتقادات و یادآوریهای پیاپی ارباب نظر به دست آید. انتظار دارد که این بزرگواران از این همیاری و راهنمایی دریغ نورزند و با پیشنهادهای اصلاحی خود، این سازمان را در اصلاح کتاب حاضر و تدوین دیگر آثار مورد نیاز جامعه دانشگاهی جمهوری اسلامی ایران یاری دهند.

کتاب حاضر برای دانشجویان رشته زبان و ادبیات فارسی در مقاطع کارشناسی به عنوان منبع اصلی درس «عروض و قافیه» به ارزش ۲ واحد تدوین شده است. امید است که علاوه بر جامعه دانشگاهی، سایر علاقه مندان نیز از آن بهره مند شوند.

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
۱	پیشگفتار
۵	درس اول: آشنایی با عروض
۱۰	درس دوم: وزن و اجزاء پدیدآورنده آن
۱۵	درس سوم: تقطیع هجایی، نخستین گام شناخت وزن
۲۴	درس چهارم: تقطیع به ارکان عروضی
۳۲	درس پنجم: اختیارات شاعری (زبانی و وزنی)
۴۲	درس ششم: زحافات عروضی یا ارکان لرعی
۵۳	درس هفتم: بحرهای عروضی
۶۴	درس هشتم: اوزان بحرهای متحد ارکان (۱)
۷۹	درس نهم: اوزان بحرهای متحد ارکان (۲)
۹۴	درس دهم: اوزان بحرهای متناوب و مختلف ارکان
۱۱۰	درس یازدهم: دانستیهای دیگر درباره عروض
۱۲۰	درس دوازدهم: آموزش وزن شعر از راه شنیدن
۱۳۵	درس سیزدهم: قافیه، ردیف و حاجب
۱۵۲	درس چهاردهم: حرکات و عیوب قافیه
۱۶۶	درس پانزدهم: قافیه بدیعی، هنری، قافیه در شعر نو
۱۷۵	پیوستها
۱۷۵	پیوست اول: معانی اصطلاحات عروض و قافیه
۱۷۷	پیوست دوم: نکاتی درباره بحرها، دوایر و زحافات عروضی
۱۸۴	پیوست سوم: پاسخ تمرینات کتاب
۲۰۵	پیوست چهارم: نمونه پرسشهای عروض و قافیه در آزمون سراسری کارشناسی ارشد...
۲۱۱	منابع

پیشگفتار

شعر همزاد آدمی و وزن همزاد شعر است و از اجزاء ذاتی آن حتی در نگاه فیلسوفانی که به ماهیت شعر توجه کرده‌اند. احساس، ادراک و دریافت وزن برای هر اهل زبان که گوشه شنوا داشته باشد، امری آسان و گاه نیازمند اندکی توجه و تعلیم است، اما تبیین این حس، درک و دریافت و سامان‌بخشی بدان نیازمند کوششی بیشتر و دانشی افزون‌تر است که جویندگان را به سوی علمی می‌کشاند که عروضش خوانده‌اند. عروض در پی آن است که احساس آدمی را از وزن در چهارحوب قواعدی علمی بریزد و به او نشان دهد که اساس پیدایی این احساس از کجاست و چگونه کلماتی که ساختار مصرعها و بیتها را رقم می‌زنند از طریق اجزاء سازنده خویش که همان واجها یا به روایت گذشتگان حروف و حرکات‌اند، وزن را می‌آفرینند.

همین تلقی است که باعث می‌شود قدما عروض را «میزان سخن منظوم» بخوانند، یعنی آن را ترازویی بدانند برای شعر یا سخن منظوم که موزونی یا ناموزونی آن را آشکار می‌کند. بی‌شک اندیشه وجود چنین دانشی که در پی شناخت وزن و رازهای آن بر می‌آید، نباید چندان دور از زمان پیدایی شعر در هر زبانی بوده باشد، هر چند که شاید قرن‌ها بعد این اندیشه‌ها به سامان رسیده و جامه علمی به نام عروض به تن کرده است.

داستان وزن شعر فارسی نیز جز این نیست؛ از همان روزهایی که نخستین شعرها با تأثیر از شعر عربی در اوان قرن سوم هجری سروده شد، بی‌شک کسانی بودند که با آگاهی از عروض عربی کوشیدند تا برای فارسی نیز عروضی به ظاهر مشابه پدید آورند و تلاششان به گواهی تاریخ و به دلیل آنچه به دست ما رسیده در قرن هفتم به اوج شکفتگی رسید و به تألیف المعجم فی معاییر اشعار العجم از شمس قیس رازی و مغیار الاشعار از خواجه نصیرالدین طوسی انجامید. این کوششها تا روزگار ما استمرار یافت و خصوصاً در پرتو رهاورد دانش موسیقی و زبان‌شناسی راههای نوین در پیش چشم عروضیان گشاده گشت تا برای آموزش بهتر عروض بکوشند و کتابها و مقالات ارزشمندی پدید آورند که

چون چراغ تابانی بر گوشه و کنار این دانش شیرین پرمغز به ظاهر دشوار بتابد و راههای یادگیری را بیش از پیش هموار سازد.

قافیه نیز که آن هم به تقلید از شعر عرب پای به شعر فارسی نهاده بود با خود مانند وزن، دانشی به ارمغان آورد که قافیه خوانده شد و در کنار عروض در شمار دوازده علم ادبیات قرار گرفت. ضرورت شناخت قافیه، اصطلاحات و اصول و قواعد آن نیز سبب گشت تا بسیاری از عروضیان، ادیبان و شعرشناسان به نوشتن کتاب در خصوص قافیه پردازند و بکوشند تا ضمن روشن ساختن زوایای پنهان آن آموزشش را آسان سازند. این کوشش از گذشته تا روزگار ما ادامه یافته است.

برای آموزش عروض و قافیه در زبان فارسی کتابهای ارزشمندی تألیف گردیده که هر یک در نوع خود خواندنی است و اگر تجربه بیست ساله نگارنده در تدریس این درس در دانشگاه تهران نبود، می شد به هر یک از این کتابها اکتفا نمود و مانند سالهایی که گذشت از هر باغی گلی چید و روزگار را گذراند، اما تدریس، گاه نکاتی را برای آدمی روشن می سازد که جای خالی آن را در تمام تألفهای موجود می بیند و داستان نگارش این کتاب نیز این چنین است. کوشیده ام به پرسشهایی پاسخ دهم که سالها با آن زیسته ام. نکته دیگری که نباید ناگفته نهاد اینکه تدریس یک درس در سالان متوالی معلم را به روایتی خاص از آن درس می رساند که با آنکه در اصول و فروع با آنچه دیگران گفته اند، یکی است، اما روایت خاص گوینده است و آنچه پس از این می آید، روایتی است از عروض و قافیه آن گونه که من دریافته ام و گر نه در کلیات همان است که خلیل بن احمد بنیاد نهاده است.

شیوه ای که در تألیف کتاب پیش گرفته ام با آنچه تا کنون دیده اید، اندکی متفاوت است. برای آموزش عروض سه مرحله را می توان در نظر گرفت:

۱. مرحله ابتدایی که تنها ذهن با مفهوم وزن آشنا می شود؛ آن را حس و درک می کند، اما توانایی تبیین این دریافت را ندارد.

۲. مرحله میانی که وزن از طریق تقطیع هجایی به دست می آید و بحر آن با مراجعه به کتاب یا از حفظ بیان می شود.

۳. مرحله عالی که با شنیدن شعر، وزن را از طریق گوش باز می شناسد و نام بحر آن را بیان می کند همان که معمولاً «سماعی» خوانده می شود.

کوشیده ام تا کتاب را طوری بنگارم که اگر با دقت و تأمل خوانده شود بتواند با توجه به میزان شایستگی و توانایی خواننده این مراحل سه گانه، یکی پس از دیگری در

ذهن وی شکل گیرد، پخته شود و نقش بندد. برای مرحله سوم، آموزش وزن شعر از راه شنیدن (سماعی) تا آنجا که نگارنده اطلاع دارد، کار منظم و مکتوبی عرضه نگشته است و مؤلف برای اولین بار در این کتاب کوشیده تا در حد توان خویش به این روش بپردازد و برای آن مراحل و اصولی را تدوین نماید؛ امید است این کار مورد عنایت خاص استادان و پژوهشگران قرار گیرد و با راهنماییهای آنان شکل کمال یافته خویش را بیابد. برای تحقق اهداف سه گانه کل مطالب را در پانزده درس تدوین کرده‌ام که بتوان آن را در یک نیمسال تدریس کرد یا آموخت. شیوه تنظیم درسها نیز براساس روش پرسش و پاسخ است؛ سودمندی این روش به گمان نگارنده در آن است که نخست با طرح پرسش ذهن خواننده را برای آنچه قرار است، بیاموزد آماده می‌سازد، حدود موضوع را مشخص می‌کند، پس از خواندن نیز امکان یادآوری سریع‌تر را ممکن می‌کند. علاوه بر این در مراجعات بعدی نیز این حسن را دارد که خواننده با جستجوگر پرسشی را می‌خواند که مقصود اوست و نیازمند آن نیست که برای یک سؤال ساده تمام مطالب یک درس را مرور کند. نظام پرسشها به استادان محترم این امکان را می‌بخشد تا به بهانه آنها به نکاتی که ضروری می‌دانند، اما در کتاب نیامده است، اشاره کنند.

بررسی قافیه نیز در این کتاب برای اولین بار علاوه بر شیوه سنتی براساس مصوتهای زبان فارسی صورت گرفته است، زیرا به باور ما مصوتهای پدیدآورنده قافیه در شعر فارسی اند.

در پایان هر درس تمریناتی آمده است که پاسخ گویی به آنها خواننده را در درک بهتر موضوع کمک خواهد کرد و به روشنی و ماندگاری آموخته‌ها می‌انجامد. در پایان کتاب پیوستهایی آورده‌ایم؛ نخستین پیوست، معانی اصطلاحات عروض و قافیه است که هرچند معنی لغوی آن ربط آنچنانی با معنی اصطلاحی آن ندارد، اما گاه ذهن دانشجویان یا آموزندگان را به خود مشغول می‌کند. پیوست دوم نکاتی است درباره بحرها، وزن‌ها و زحافات شعری، افزون بر آنچه در درسها آورده‌ایم که خواننده را از مراجعه به دیگر منابع بی‌نیاز می‌کند؛ در این پیوست جدولی برای تمام زحافات طراحی شده است که برای مراجعه و یادآوری بسیار سودمند است. سومین پیوست پاسخ تمرینات کتاب است تا دانشجویان یا خوانندگان مجال این را داشته باشند تا پس از پاسخ گویی به تمرینات از درستی جواب خویش مطمئن شوند یا اگر نتوانستند به پرسشی پاسخ دهند جوابش در اختیار آنان باشد. پیوست آخر نمونه‌هایی است از پرسشهای آزمون سراسری کارشناسی

ارشد در پنج سال اخیر با پاسخهای تشریحی تا برای داوطلبان دوره‌های عالی امکان آشنایی نسبی با این گونه پرسشها فراهم شود.

پایان سخن سپاس از درگاه خداوندی است که توفیق او این کار را به سرانجام رساند و امید که عنایت او از این پس نیز یاور کتاب، نگارنده و خوانندگان باشد. همچنین نگارنده خویشتن را مدیون کسانی می‌داند که در این عرصه کوشیده‌اند و با نوشتن کتابها و مقاله‌ها بازار آموزش عروض و قافیه را گرمی بخشیده‌اند. خصوصاً سپاسگزاری می‌نمایم از استاد دکتر محمد فشارکی استاد محترم و دانشمند دانشگاه اصفهان که برای نخستین بار این درس را در خدمت ایشان آموختم و استاد دکتر وحیدیان کامیار، دانشی‌مرد دانشگاه اهواز و مشهد که با ارسال مقاله ارزشمند «عروض فارسی در یک مقاله» مرا مت‌دار خویش ساختند و سپاس اوراست.

همکاران دانشمند و باانصاف و دوستان مهربان و سخت‌کوشم در سازمان «سمت» با پذیرش کتاب و کوشش برای چاپ شایسته آن بر من منت نهادند، سلامتی و سعادت آنها را به دعا از خدا خواهانم. دانشجویان عزیزم در دوره کارشناسی زبان و ادبیات فارسی دانشگاه تهران در فراهم آوردن بعضی مثالها و اصلاح برخی نکات همکاری کرده‌اند، سعیشان مشکور و خاطره خوش وصال به بلندای روزگاران باد. و سپاس او را.

روح‌الله هادی

سورمق، فروردین ۱۳۹۲